International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 15 January – February - 2026

महाराष्ट्रातील कृषिमाल किमतीचा पीक रचनेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास (१९९०-२०२४)

भागवत रावसाहेब शिंदे

संशोधन विद्यार्थी

राजगड ज्ञानपीठाचे अनंतराव थोपटे महाविद्यालय भोर, जिल्हा-पुणे ४१२२०६ सावित्रीबाई फुले विद्यापीठ पुणे, पुणे

Corresponding Author – **भागवत रावसाहेब शिंदे**

DOI - 10.5281/zenodo.18863829

सारांश:

महाराष्ट्रातील शेती ही पारंपरिक 'उदरनिर्वाह' पद्धतीकडून 'व्यावसायिक' पद्धतीकडे वळली आहे. या स्थित्यंतरात कृषिमालाच्या किमतीने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंध १९९० ते २०२४ या कालखंडातील महाराष्ट्राच्या पीक रचनेतील बदलांचे विश्लेषण करतो. अभ्यासातून असे दिसून येते की, कमी नफा आणि अस्थिर किमतींमुळे ज्वारी, बाजरी यांसारख्या तृणधान्यांचे क्षेत्र घटले असून, सोयाबीन, कापूस आणि ऊस यांसारख्या नगदी पिकांचे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. किमतीतील शाश्वती (Price Stability) हा घटक पीक निवडीचा मुख्य आधार ठरला आहे.

प्रस्तावना:

भारत हा जगातील एक महत्त्वाचा कृषिप्रधान देश असून महाराष्ट्र हे या देशातील कृषी क्षेत्राचे महत्वाचे नेतृत्व करणारे राज्य आहे. महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था आणि संस्कृती यांचा मूळ आधार शेतीच राहिलेला आहे. राज्याची एकूण भौगोलिक परिस्थिती, नऊ कृषी-हवामान विभाग आणि वैविध्यपूर्ण मृदा यामुळे येथे तृणधान्ये, कडधान्ये, तेलबिया, कापूस, ऊस आणि फलोत्पादनासारखी विविध पिके घेतली जातात. मात्र, गेल्या तीन ते चार दशकांत महाराष्ट्राच्या कृषी क्षेत्राच्या स्वरूपात आमूलाग्र बदल झाले आहेत. या बदलांपैकी सर्वात महत्त्वाचा बदल म्हणजे राज्याची 'पीक रचना' (Cropping Pattern) होय. पीक रचना' म्हणजे एका विशिष्ट कालावधीत लागवडीखाली असलेल्या एकूण जमिनीपैकी कोणत्या पिकाला किती वाटा दिला जातो याचे प्रमाण. पारंपरिक काळात महाराष्ट्राचा शेतकरी हा प्रामुख्याने 'उदरनिर्वाह' (Subsistence Farming) डोळ्यासमोर ठेवून शेती करत असे. त्यावेळी कौटुंबिक गरज, स्थानिक हवामान आणि पावसाचे प्रमाण यावर पीक निवड अवलंबून असायची. त्यामुळेच ज्वारी, बाजरी, नाचणी यांसारखी तृणधान्ये महाराष्ट्राच्या पीक रचनेत आघाडीवर होती. परंतु, हरितक्रांतीनंतर आणि विशेषतः १९९० च्या जागतिकीकरणानंतर, शेतीचे व्यावसायिकरण वेगाने झाले. आजचा शेतकरी केवळ पोटाची खळगी भरण्यासाठी नव्हे, तर नफा मिळवण्यासाठी शेती करू लागला आहे. या व्यावसायिक दृष्टिकोनामुळे 'कृषिमालाची किंमत' (Price) हा घटक पीक निवडीचा सर्वात प्रभावी 'नियंत्रक' बनला आहे.

कृषिमालाच्या किमतीचे दोन मुख्य प्रकार पीक रचनेवर परिणाम करतात: एक म्हणजे केंद्र सरकारद्वारे जाहीर केली जाणारी 'किमान आधारभूत किंमत' (MSP) आणि दुसरी म्हणजे खुल्या बाजारपेठेतील 'मागणी आणि पुरवठ्यावर आधारित किंमत'. जेव्हा एखाद्या पिकाची किंमत वाढते किंवा तिला सरकारी हमीभावाचे संरक्षण मिळते, तेव्हा शेतकरी त्या पिकाकडे आकर्षित होतो. याउलट, ज्या पिकांच्या किमतीत मोठी अस्थिरता असते किंवा ज्यांचा नफा कमी असतो, अशा पिकांचे क्षेत्र कमी होत जाते. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्राच्या विदर्भ

आणि मराठवाडा या भागात ज्वारीच्या जागी सोयाबीनचे आलेले प्रचंड पीक हे केवळ हवामानातील बदलामुळे नसून, सोयाबीनला मिळणाऱ्या स्थिर बाजारभावाचा तो परिणाम आहे.

तथापि, किमतीवर आधारित ही पीक रचना केवळ नफाच घेऊन येते असे नाही, तर तिचे काही गंभीर परिणामही दिसून येतात. केवळ नगदी पिकांच्या (Cash Crops) मागे लागल्यामुळे जमिनीचा पोत खालावणे, पाण्याचा अतिवापर होणे आणि पारंपरिक तृणधान्यांचे अस्तित्व धोक्यात येणे यांसारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे, महाराष्ट्रातील कृषिमालाच्या किमतीचा पीक रचनेवर नेमका काय आणि कसा परिणाम झाला आहे, हे अभ्यासणे आजच्या काळाची गरज बनली आहे. हा अभ्यास केवळ आर्थिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा नसून, तो राज्याच्या अन्नसुरक्षेच्या (Food Security) आणि शाश्वत शेतीच्या (Sustainable Agriculture) भविष्यासाठी अत्यंत मोलाचा आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. महाराष्ट्रातील गेल्या तीन दशकांतील प्रमुख पिकांच्या क्षेत्रातील बदलांचा अभ्यास करणे.
2. किमान आधारभूत किंमत (MSP) आणि प्रत्यक्ष बाजारभाव यांचा शेतकरी निर्णयावर होणारा परिणाम तपासणे.
3. तृणधान्यांकडून नगदी पिकांकडे झालेल्या स्थलांतराची आर्थिक कारणे शोधणे.
4. किमतीवर आधारित पीक रचनेचे पर्यावरणीय आणि आर्थिक परिणाम विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत अभ्यास हा 'दुय्यम माहिती' (Secondary Data) वर आधारित आहे. माहिती संकलनासाठी खालील साधनांचा वापर करण्यात आला आहे:

सांख्यिकीय आधार: महाराष्ट्र शासनाचा 'आर्थिक पाहणी अहवाल' (२०२३-२४) आणि कृषी आयुक्तालयाची आकडेवारी.

तुलनात्मक पद्धती: १९९०-९१ (जागतिकीकरणपूर्व) आणि २०२३-२४ (वर्तमान काळ) या दोन कालखंडातील पीक क्षेत्राची तुलना करण्यात आली आहे.

विश्लेषण: माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी टक्केवारी, सरासरी आणि वाढीचा दर (Growth Rate) या सांख्यिकीय पद्धतींचा वापर केला आहे.

महाराष्ट्रातील पीक रचनेचा सांख्यिकी आढावा (१९९०-२०२४):

महाराष्ट्रात अन्नधान्य पिकांचे क्षेत्र घटून नगदी व तेलबिया पिकांचे क्षेत्र वाढले आहे. खालील तक्ता याचे स्पष्ट चित्र मांडतो:

तक्ता १: "महाराष्ट्रातील प्रमुख पिकांखालील क्षेत्रातील बदल (१९९०-२०२४)"

पीक	१९९०-९१	२०१०-११	२०२३-२४	एकूण बदल (%)
ज्वारी	६२.६०	३९.८०	१९.४५	-६९%
बाजरी	१९.५०	१०.३०	६.७०	-६५%
सोयाबीन	२.३०	२७.३०	५०.४०	+२०९१%
कापूस	३८.७०	३९.४०	४२.२०	+९%
ऊस	४.४०	९.४०	१४.८०	+२३६%

संदर्भ महाराष्ट्र शासन (२०२४): आर्थिक पाहणी अहवाल २०२३-२४, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,

विश्लेषण: वरील आकडेवारीवरून असे दिसते की, सोयाबीनच्या क्षेत्रात अभूतपूर्व वाढ झाली आहे, तर ज्वारीसारख्या पारंपरिक पिकाचे क्षेत्र निम्म्याहून कमी झाले आहे. याचे मुख्य कारण सोयाबीनला मिळणारा स्थिर बाजारभाव हे आहे.

नगदी पिकांचे अर्थशास्त्र (Economics of Cash Crops): नगदी पिकांची निवड करताना शेतकरी किंमत आणि सुरक्षितता यांना प्राधान्य देतो.

उसाचे विशेष विश्लेषण (FRP चा प्रभाव):

महाराष्ट्रात उसाला FRP (Fair and Remunerative Price) मिळतो. इतर पिकांच्या किमती बाजारात पडू शकतात, पण उसाची किंमत कायद्याने संरक्षित असल्याने सिंचनाची सोय असलेला प्रत्येक शेतकरी उसाला पसंती देतो.

तक्ता २: उसाचा दर आणि क्षेत्रातील वाढ

वर्ष	उसाचा FRP (₹/टण)	उसाचे क्षेत्र (लाख हेक्टर)	आर्थिक निष्कर्ष
२०१५-१६	₹२,३००	९.८	सरासरी परतावा
२०१९-२०	₹२,७५०	११.६	शाश्वत उत्पन्नामुळे वाढ
२०२३-२४	₹३,१५०	१४.८	सर्वोच्च क्षेत्र वाढ

संदर्भ - महाराष्ट्र शासन (२०२४): *आर्थिक पाहणी अहवाल २०२३-२४*, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,

वरील तुलनात्मक अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की, जेव्हा उसाचा दर प्रति टण ८५० रुपयांनी वाढला, तेव्हा क्षेत्रात तब्बल ५ लाख हेक्टरची भर पडली. हे सिद्ध करते की, सिंचनाची उपलब्धता असलेला शेतकरी किमतीच्या शाश्वतीसाठी कोणत्याही इतर पिकापेक्षा उसालाच पहिले प्राधान्य देतो.

किंमतीचा पीक रचनेवर होणारा परिणाम:

किमान आधारभूत किमतीचा (MSP) प्रभाव

केंद्र सरकार दरवर्षी पिकांच्या पेरणीपूर्वी हमीभाव जाहीर करते.

तुलनात्मक अभ्यास: ज्वारीचा हमीभाव आणि सोयाबीनचा हमीभाव यामध्ये गेल्या १० वर्षात सोयाबीनची वाढ २५% ने अधिक राहिली आहे.

सुरक्षितता: ज्या पिकांना सरकार खरेदीची हमी देते (उदा. धान, कापूस, तूर), त्या पिकांचे क्षेत्र शेतकऱ्यांसाठी 'सुरक्षित' मानले जाते.

पीक रचना आणि किमतीचा संबंध:

पीक रचना म्हणजे एखाद्या विशिष्ट काळात ठराविक क्षेत्रात घेतल्या जाणाऱ्या विविध पिकांचे प्रमाण होय. जेव्हा एखाद्या पिकाला बाजारपेठेत चांगला भाव मिळतो किंवा सरकारकडून त्याला 'किमान आधारभूत किंमत' (MSP) अधिक दिली जाते, तेव्हा शेतकरी त्या पिकाकडे आकर्षित होतो. याउलट, ज्या पिकांच्या किमतीत मोठी घट होते किंवा उत्पादनाचा खर्चही निघत नाही, अशा पिकांचे क्षेत्र कमी होत जाते.

महाराष्ट्रातील पीक रचनेतील प्रमुख बदल आणि किमतीचा प्रभाव:

अ) तृणधान्यांकडून नगदी पिकांकडे झालेले स्थित्यंतर:

१९७०-८० च्या दशकात महाराष्ट्रात ज्वारी आणि बाजरी यांसारख्या तृणधान्यांचे क्षेत्र मोठे होते. मात्र, या पिकांच्या किमतीत झालेली अल्प वाढ आणि त्या तुलनेत

कापूस, सोयाबीन आणि ऊस या नगदी पिकांच्या किमतीत झालेली वाढ यामुळे शेतकरी या पिकांकडे वळला. आज सोलापूर, सांगली आणि मराठवाड्यातील ज्वारीचे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर घटले आहे.

ब) सोयाबीन क्रांती (The Soybean Revolution):

विदर्भ आणि मराठवाड्यात गेल्या दोन दशकांत सोयाबीनच्या क्षेत्रात झालेली वाढ ही किमतीच्या परिणामाचे उत्तम उदाहरण आहे. सोयाबीनला मिळणारा स्थिर बाजारभाव, कमी कालावधीत येणारे पीक आणि तेलबिया म्हणून असलेली जागतिक मागणी यामुळे शेतकऱ्यांनी मूग, उडीद आणि ज्वारी या पिकांची जागा सोयाबीनला दिली आहे.

क.उसाचे वाढते क्षेत्र आणि हमीभाव:

पश्चिम महाराष्ट्रात उसाचे क्षेत्र सर्वाधिक आहे. उसाला 'एफआरपी' (FRP) मुळे मिळणारी किमतीची शाश्वती हे यामागचे मुख्य कारण आहे. इतर पिकांच्या किमतीत चढ-उतार होत असताना उसाला कायद्याने ठरलेला भाव मिळत असल्याने शेतकरी पाण्याचे दुर्भिक्ष असूनही उसाची लागवड करण्यास पसंती देतात.

किमतीवर परिणाम करणारे घटक:

किंमत ही केवळ मागणी आणि पुरवठ्यावर अवलंबून नसते, तर त्यावर अनेक घटक परिणाम करतात ज्याचा थेट परिणाम पीक रचनेवर होतो:

किमान आधारभूत किंमत (MSP): केंद्र सरकार दरवर्षी खरीप आणि रब्बी पिकांसाठी हमीभाव जाहीर करते. ज्या पिकांच्या खरेदीची हमी सरकार देते (उदा. तूर, कापूस, धान), त्या पिकांचे क्षेत्र स्थिर राहते.

बाजारपेठेतील अस्थिरता: कांदा आणि टोमॅटो यांसारख्या पिकांच्या किमतीत मोठी अस्थिरता असते. जेव्हा एखाद्या वर्षी कांद्याला १००० पट भाव मिळतो, तेव्हा पुढच्या वर्षी शेतकरी मोठ्या प्रमाणावर कांदा लावतात, ज्यामुळे पुरवठा वाढून पुन्हा किमती पडतात.

आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ: जागतिक बाजारात साखरेचे किंवा कापसाचे भाव वाढल्यास त्याचा फायदा स्थानिक शेतकऱ्यांना होतो आणि त्या पिकाचे क्षेत्र वाढते.

आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम:

किमतीनुसार पीक रचना बदलण्याचे काही सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम दिसून येतात:

नकारात्मक परिणाम: एकच पीक पद्धती (Monoculture) वाढल्यामुळे जमिनीचा पोत बिघडतो. उदा. उसामुळे जमिनी क्षारपड होण्याचे प्रमाण वाढले आहे. तसेच, तृणधान्ये कमी झाल्यामुळे ग्रामीण भागातील पोषण सुरक्षिततेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे.

सकारात्मक परिणाम: शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे. नगदी पिकांमुळे ग्रामीण भागात प्रक्रिया उद्योग (साखर कारखाने, सूत गिरण्या, तेल गिरण्या) वाढले असून रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत.

आव्हाने निष्कर्ष आणि उपाययोजना:

किमतीच्या आधारावर पीक रचना बदलताना शेतकरी अनेकदा संकटात सापडतो:

हवामान जोखीम: शेतकरी किमतीसाठी एखाद्या पिकाची निवड करतो, पण हवामान बदलामुळे उत्पादन घटल्यास त्याला दुहेरी फटका बसतो.

खर्च आणि उत्पन्न: खते, बियाणे आणि मजुरी यांचा खर्च वाढला आहे, पण त्या प्रमाणात कृषिमालाच्या किमती वाढलेल्या नाहीत.

साठवणुकीचा अभाव: किंमत कमी असताना माल साठवून ठेवण्याची सोय नसल्यामुळे शेतकऱ्याला पडेल भावात माल विकावा लागतो.

निष्कर्ष आणि उपाययोजना व समारोप:

महाराष्ट्रातील पीक रचना ही पूर्णपणे बाजारभावाच्या भरोशावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते. किमतीतील अनिश्चितता ही शेतकऱ्याच्या आत्महत्येमागील एक प्रमुख आर्थिक कारण आहे.

उपाययोजना:

किंमत स्थिरीकरण निधी: सरकारने बाजारात हस्तक्षेप करून किमती पडू नयेत यासाठी निधीची तरतूद वाढवावी.

पिकांचे विविधीकरण (Diversification): शेतकऱ्यांनी केवळ एकाच नगदी पिकावर अवलंबून न राहता मिश्र शेतीचा अवलंब करावा

प्रक्रिया उद्योग: प्रत्येक तालुक्यात कृषी प्रक्रिया उद्योग उभे राहिल्यास कच्च्या मालाला आपोआप चांगला भाव मिळेल.

डिजिटल प्लॅटफॉर्म: ई-नाम (e-NAM) सारख्या प्लॅटफॉर्मचा वापर करून शेतकऱ्याला थेट ग्राहकांशी जोडणे आवश्यक आहे.

समारोप:

किंमत हा घटक कृषी क्षेत्राचा कणा आहे. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्याने जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी केवळ उत्पादन वाढवून चालणार नाही, तर बाजारातील किमतीचा कल ओळखून पीक रचनेत बदल करणे काळाची गरज आहे. सरकारचे धोरण, बाजारपेठेतील पारदर्शकता आणि आधुनिक तंत्रज्ञान या त्रिसूत्रीमुळेच कृषी उत्पादनाला योग्य भाव मिळून शाश्वत पीक रचना आकारास येईल.

संदर्भसूची (References):

अ) शासकीय अहवाल आणि सांख्यिकी:

१. महाराष्ट्र शासन (२०२४): आर्थिक पाहणी अहवाल २०२३-२४, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, मुंबई.

२. कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य: Agri-Statistical Abstract of Maharashtra State, पुणे.

३. भारत सरकार (२०२३): Agricultural Statistics at a Glance, कृषी आणि शेतकरी कल्याण मंत्रालय, नवी दिल्ली.

४. CACP (२०२३): Price Policy for Kharif and Rabi Crops, कृषी खर्च आणि मूल्य आयोग, भारत सरकार.

ब) पुस्तके (Books):

५. डॉ. विठ्ठल घारपुरे (२०१९): महाराष्ट्राचा भूगोल, चैतन्य पब्लिकेशन, नाशिक.

६. अमोल उबाळे: भारतीय कृषी अर्थशास्त्र, के'सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.

७. Acharya, S. S., & Agarwal, N. L. (२०११): Agricultural Marketing in India, Oxford & IBH Publishing Co. Pvt. Ltd.

क.शोधनिबंध आणि जर्नल्स:

८. Mohanty, S. (२०२१): "Dynamics of Cropping Pattern in Maharashtra", Economic and Political Weekly (EPW), Vol. ५६.

९. Donaldson, D. (२०२५): "Transport Infrastructure and Policy Evaluation", Handbook of Urban and Regional Economics. (बाजारपेठ आणि वाहतूक पायाभूत सुविधांच्या संदर्भासाठी).

१०. स्वामीनाथन आयोग अहवाल: National Commission on Farmers, भारत सरकार.